

“RİSALEYİ-ƏRUZ” UN TƏRCÜMƏ TARİXİNƏ QISA BİR NƏZƏR

Açar sözlər: *Əbdürrəhman Cami, əruz, şeir, tərcümə, Cəfər Təyyar*

Ключевые слова: *Абдуррахман Джами, аруз, поэзия, перевод, Джафар Тайяр*

Keywords: *Abdurrahman Jami, eruz, poem, translate, Jafar Tayyar*

Əbdürrəhman Caminin “Əruz risaləsi” əsəri yazıldığı gündən alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və orta məktəblərdə həmişə bir dərslik kimi istifadə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi bu əsər XIX əsrin sonlarında, hətta, Osmanlı türkcəsinə çevrilərək, orta məktəblərdə həm əruzun, həm də fars dilinin öyrənilməsinə yardımçı olmuşdur. Belə ki, hicri-qəməri tarixlə 1308-ci ildə İstanbulda “Amirə” mətbəəsində çap olunan bu əsəri Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim adlı bir şəxs Osmanlıcaya tərcümə etmiş və onu “Rəhbərə-Gülüstan” adı ilə çap etdirdiyi 459 səhifəlik farscadan Osmanlıcaya tərcümə və şərh etdiyi böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin haşiyəsində nəşr etdirmişdir. Kitabın nəşiri isə Üsküdar da yerləşən Atlamataşı rüşdiyyə məktəbinin birinci müəllimi Əbdülfəttah əfəndidir (1).

Böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin türk dillərinə, o cümlədən, Osmanlıcaya tərcüməsinin tarixi olduqca qədimdir. Belə ki, bu əsəri ilk dəfə Seyfi Sərayi 1391-ci ildə “Kitabi-Gülüstan bit türki” adı ilə qıpçaq türkcəsinə mənzum-mənsur şəklində, Sibicabi 1397-ci ildə “Tərcümeyi-Gülüstan” adı ilə cağıtatay türkcəsinə mənzum-mənsur şəklində, Mahmud bin Qazi Manyas “Tərcümeyi-Gülüstan” adı ilə 1430-cu ildə mənzum-mənsur şəklində, 1557-ci ildə vəfat etmiş Qaratovalı Zəifi “Kitabi-Nigaristan və hədiqeyi-Səbzistan” adı ilə əvvəlcə mənzum şəklində sərbəst, daha sonra “Kitabi-Gülüstan-nəsayih” adı ilə yenə də mənzum şəklində, XVI yüzildə Katib İbrahim “Fihristi-Gülüstan-Şeyx Sədi” adı ilə mənzum şəklində, 1625-ci ildə vəfat etmiş Məhəmməd Əsəd “Gülü-Xəndan” adı ilə mənsur şəklində, 1733-cü ildə vəfat etmiş Məhəmməd Sami “Güləfşan” adı ilə mənsur şəklində, 1770-ci ildə vəfat etmiş Babadağı İbrahim mənsur şəklində, XIX əsrdə Qayserili Məhəmməd Səid “Gülüstan-Mülistan” adı ilə mənsur şəklində, Əhməd Saib İzzət XIX əsrdə mənzum-mənsur şəklində, Osman Faiq 1889-cu ildə “Zübde-i-Gülüstan” adı ilə, Safi Əfəndi “Əzhəri-Gülüstan” adı ilə hicri 1308-ci ildə İstanbulda mənzum şəklində tərcümə və nəşr etdirmişlər. Daha sonralar, XX əsrdə də Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi davam etdirilmiş və görkəmli türk alimləri Gilisli Rifət Bilgə, Nigdeli Haqqı Öroğlu, Hikmət İlaydın, Yaqub Kənan Nəcəfzadə və başqaları bu əsəri mənzum və mənsur şəklində tərcümə etmişlər (2).

Orta əsr tərcüməçiləri, alimləri, filoloqları bu əsəri təkcə tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, ona müxtəlif şərhlər də yazmışlar. Böyük Sədinin “Gülüstan” əsərinə şərh yazmış ilk türk-Osmanlı alimlərindən aşağıdakıların adlarını saymaq olar. Belə ki, hələ 1511-ci ildə Bursalı Lamii Çələbi bu əsərin dibacəsini “Şərhi-dibacəyi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, 1550-ci ildə vəfat etmiş Şahidi İbrahim “Fihristi-əbyati-Gülüstan-Şeyx Sədi” adı ilə mənsur şəklində, 1591-ci ildə vəfat etmiş Prizrenli Şəmi Şemullah “Şərhi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, 1598-ci ildə vəfat etmiş Sudi əvvəlcə “Risaleyi-Sudi” adı ilə mənsur şəklində, yenə də 1595-ci ildə “Şərhi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, 1608-ci ildə vəfat etmiş Həvayii Bursəvi “Şərhi-

Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, Rüşdi Qarahisari “Şərhi-dibaçeyi-Gülüstan” adı ilə 1585-ci ildə mənsur şəklində, 1603-cü ildə vəfat etmiş Məkkə Mollası Hüseynül Kəfəvi “Bustani-əfruzi-cinan şərhi-Gülüstan” adı ilə mənsur şəklində, yenə də 1603-cü ildə vəfat etmiş Pirhəmdi “Xütbeyi-şərhi-dibaçeyi-Gülüstan” adı ilə, 1616-cı ildə vəfat etmiş Bosnalı Həsən Kafi “Şərhi-Gülüstan-Kafi” adı ilə, Qani adı ilə tanınan bir müəllif “Şərhi-dibaçeyi-Gülüstan” adı ilə şərh etmişlər (2). Sözsüz ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də müasir günümüzdə Sədinin “Gülüstan” əsərini tərcümə və şərh edənlərin siyahısını daha da artırmaq olar. Lakin, bizim əsas məqsədimiz Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərinin tərcüməsinin də haşiyələrində yer tutduğu Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən Osmanlı türkcəsinə edilmiş tərcüməsinin bu tərcümə və şərhlər sırasında tutduğu mövqeyi və yeri araşdırmaqdan və onu dəyərləndirməkdən ibarətdir. Çünki Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin Osmanlıcaya tərcümə edən Cəfər Təyyar “Gülüstan” əsərinə yanaşdığı tərcümə və şərh prinsipləri ilə Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərinə də yanaşmış və bu əsəri də “Gülüstan” əsəri ilə eyni filoloji mövqedən və prinsiplərdən çıxış edərək tərcümə və şərh etmişdir.

Beləliklə, XIX əsrin sonlarında Türkiyədə, İstanbulda yaşayıb-yaradan Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim də Şeyx Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərini Osmanlı türkcəsinə tərcümə edərək, eyni zamanda, onu şərh etmiş və bu əsəri bir-neçə dəfə nəşr etdirmişdir. Belə ki, o, Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərini ilk dəfə hicri 1299, miladi tarixlə 1881-ci ildə “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə tərcümə və qismən də şərh edərək, İstanbulda mətbəeyi-Osmaniyyədə 355+1 səhifə şəklində, ikinci dəfə hicri tarixlə 1301-ci ildə İstanbulda “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə 330 səhifə şəklində, 1301-1302-ci ildə yenə də “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə İstanbulda mətbəeyi-Osmaniyyədə 335 səhifə və şərhlər kənarda yazılmaq şərti ilə, üçüncü dəfə yenə də “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə 1306-cı ildə İstanbulda mətbəeyi-Amirədə şərhlər kənarda olmaqla 355+1 səhifə şəklində ikinci çapın ikinci təkrar nəşri kimi, 1308-ci ildə sonuncu dəfə isə “Rəhbərə-Gülüstan. Şərh və təfsir Cəfər Təyyar bin Əhmədir” İstanbulda mətbəeyi-Amirədə genişləndirilmiş ikinci nəşr 8+459 səhifə şəklində nəşr etdirmişdir (3).

Qeyd edək ki, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərinin tərcüməsi hələ ki, bizim əlimizdə olan nüsxəyə əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz çap olunmuş bu əsərlərdən yalnız “Rəhbəri-Gülüstan”ın haşiyələrində öz əksini tapır. Bu mənada, qısa şəkildə təsvir etmiş olsaq, bu əsərin mündəricatı və mündəricatın başlığı bu şəkildədir: “Fihristi-kitabi-Gülüstan və mafi həməşə min fənnil qəvafi vəl bəyan vəl bədi vəl mühəsənati şəriyyə və əruzi Mövlana Cami”. Fihristə görə kitabın içində məsnəvi, fərd, qəzəl, qəsidə, nəсіб, tərci, qitə, müsəmmət, mürəbbə, müstəzad, müəmma, səc, təcni və başqa bədii fiqurlar və sənətlər haqqında məlumat verildikdən sonra, Sədinin “Gülüstan” əsəri fəsil-fəsil tərcümə və qrammatika baxımından təhlil edilir. Qeyd edək ki, föhrüstə əsasən, 346-cı səhifədən etibarən Mövlana Əbdürrəhman Caminin “Əruz” risaləsinin tərcüməsi başlayır. Föhrüstə görə bu əsərin quruluşu aşağıdakı şəkildədir: tərifi-səbəb, vətəd, fasilə; təlife-kəlami-mövzun; dər bəyani əfail və təfail; zihafati-məfA”İlün yazdəh əst; firui məfA”İlün yazdəh əst; zihafati fA”ilAtün dəh əst; firui fA”ilAtün panzdəh əst; zihafati müstəf”ilün noh əst; firui müstəf”ilün çahardəh əst; zihafati məf”UlAtü; firui məf”UlAtü çahardəh əst; zihafati fə”Ulün şeş əst; firui fə”Ulün; farsidə müstəməl olan bühur 19; bəhri-təvil do bar fə”Ulün məfA”İlün fə”Ulün məfA”İlün; bəhri-mədid do bar fA”ilAtün fA”ilün fA”ilAtün fA”ilün; bəhri-bəsit do bar müstəf”ilün fA”ilün müstəf”ilün fA”ilün; əczai-bəhri-vafir şeş bar məfA”ələtün; əczai-bəhri kamil şeş bar mütəfA”ilün; şüərayi-əcəm bərin pənc bəhr şəri ke müstə”zəb nüfus başəd kəmtər ettefaq oftadə əst; bəhri-həzəc məfA”İlün; bəhri-rəcəz müstəf”ilün; bəhri-rəməl fA”ilAtün; daireyi-şəri-əcəm mütəlifə, müxtəlifə, salesan müntəziə rəbe-ye an müttəfiqə; bəhri-həzəcdən şəcəreyi-əxrəm və şəcəreyi-əxrəb rübaiyyəyə məxsus; bəhri-rəcəz 15 növ; bəhri- rəməl 14 növ; daireyi-dovvom bəhri-

münsərih; bəhri-müzare; bəhri-müctəs; üçüncü dairə bəhri-səri; bəhri-qərib; bəhri-xəfif; bəhri-müşakil.

Qeyd edək ki, Cəfər Təyyar “Rəhbəri-Gülüstan”a qısa bir müqəddimə də yazmış və bu müqəddimədə Sədinin “Gülüstan” əsərini Osmanlıcaya tərcümə edərkən məqsəd və məramını da açıqca qeyd etmişdir. Beləliklə, biz bu müqəddimədən həm Cəfər Təyyarın böyük Sədinin əsərinin Osmanlıcaya tərcümə etmək arzusunda olduğunu görür, eyni zamanda, həm də onun şeir sənəti haqqında oxuculara məlumat vermək istəyinin də şahidi oluruq. Əruz elmi də şeir sənətinə daxil olduğu üçün, o, əruz elmi haqqında da məlumat vermək istəmiş, bununla da Sədinin “Gülüstan” əsərini tərcümə və şərh etdiyi kimi, eyni prinsiplərlə Əbdürrəhman Caminin “Əruz” əsərinə də yanaşmış, onu da eyni qaydada Osmanlıcaya tərcümə edərək, oxucuların ixtiyarına vermişdir. Beləliklə, “Rəhbəri-Gülüstan”ın müqəddiməsində Cəfər Təyyarın aşağıdakı fikirlərlə tanış oluruq. Belə ki, onun Allah-taalaya, Peyğəmbər (s.) və Sultan Əbdülhəmid xana həmd və sənəldən sonra dediyi fikirlərlə tanış olduqda görürük ki, o, hələ “Rəhbəri-Gülüstan” çap olunmazdan doqquz il əvvəl Şeyx Sədinin “Gülüstan” əsərini fars dilindən Osmanlıcaya tərcümə etmiş və onu “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə çap etdirmişdir. Lakin sonradan o, bəzi dostların xahişi ilə bu əsəri yenidən Osmanlıcaya tərcümə və daha geniş şəkildə şərh və təfsir etmək qərarına gəlmiş və bu tərcümə zamanı lazım olan qrammatik və ədəbi qaydaları göstərmək məqsədilə bədi, qafiyyə, məcaz, səc kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid olan məsələləri də izah etmək istəmişdir. Bu məqsədlə o, eyni zamanda, kitabın haşiyələrində bədi, bəyan və şeirin digər xüsusiyyətləri haqqında olan fikirlərə də ayrıca yer ayırmış və hətta, orta əsr klassiklərinin - Əbdürrəhman Caminin əruz haqqında yazdığı risaləsini də Osmanlıcaya tərcümə edərək, nəşr etdirmişdir. Belə ki, o, əsərin müqəddiməsində yazır: “...Bə'di-za, vəliyyi-ne'məti-kəmalati-siyrəti-biimtinan, nuri-şəfəqi-elmü irfan, məxfəri-cəmi-i-hökmdarani-cəhan, padşahımız Sultan Əbdülhəmid xan, ətalallahi ömrühi bihürməti-surətil-“Rəhman” və əyyadəllahi şövkətihi bihəqqi-“Səb'ül-məsani” vəl-“Fürqan”, əfəndimiz həzrətlərinin şu əsri-məhasinhəsri-hümayunlarındaərbabi-tə'lif və təsnifin məzhər olagəldikləri təşviqati-əvatifi-ğayətə müstənidən və övnü inayəti-səmədaniyə mütəvəssilən bu fəqiri-qəlilül-biza'ə Cəfəri-Təyyar bin Əhməd Salim əhsənəllahü ileyhümal-hüsna və ziyadə dəxi övladi-vətənə əldən gəldigi mərtəbə bir xidmət məqsədilə Şeyx Sə'diyi-mütəarifin Gülistan kitabı üzərinə min geyri-istitə cəm' və tərtib eyelədim. Şərhi bundan toquz sənə əvvəl Zübdeyi-Gülistan namilə təb' və nəsrə cür'ət eyeləmişdim. Bu kərə zümreyi-füzəladən bə'zi-zəvati-kiram zikr olunan şərhi-naçizin təhsili-lisani-farsiyyə pək gözəl yardımı olduğunu lütfən və tənəzzülən təqdir etməklə bərabər Şeyxi-muşarileyhin əsəri-nəfisini dəha müfəssəlcə bir surətdə şərh və təfsir edərək mənası ibarələri arasına və qəvaid və müfrədati-icabiyyəsinə zirlərinə dərc və təzbir və kənarinə dəxi elmi-mənaninin bədi' qismində göstərilən sənaye'i-ləfziyyə və mə'nəviyyəyə mütəəlliq nüktələrdən və əsca' və qəvafi və məcaz və kinayat kibi qəvaidi-saireyi-mütənəvv'i əsindən birər nəbzə təhrir və təzkir qılındığı təqdirdə marül-bəyan zübdeyi-Gülistanın bəxş eyelədiyi istifadə məə ziyadət tövsi' və təzyid edilmiş olacağı bəyanilə tərzi-məşruhdə digər bir şərh yazmaqlığım tənsib və tövsiyə buyurulmuş və ətraflıca bir əsərin cəm' və tərtibində biza'eyi-naçizanəmin məfqudiyyət və ədəmi-kifayəti saiqəsiylə təbi'əs-südur olan nəqayisi-əsətizəyi-kiramın ənzari-xətapuşanələrində mə'fuvv tutulur. Əminəsi və baxusus Atlamataşı məktəbi-rüşdiyyəsi müəllimi-əvvəli mükərrəmətlü Əbdülfəttah əfəndi bəradərimizin müavinəti-məxsuseyi-fəzilətməndanəsi təşviqati-vaqiyyə inzimam eyeləmiş olduğundan mütəvəkkilən bitövfiqihi təala bu dəf əki şərhimizi tövsiyə buyurulan surətdə tənzim və tərqim və “Rəhbəri-Gülistan” namilə tövsim edərək ənzari-övladi-vətənə ərz eyelədim. Vallahül-müvəffəq ilə səbilür-rəşad və hüvə rəufü bil-ibad və hüvə həsbiyə və niiməl-vəkil “.

Qeyd edək ki, internet səhifələrindən aldığımız məlumata görə, Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən Osmanlıcaya şərhrlərlə tərcümə edilən Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri bir neçə il öncə İstanbulda sadələşdirilərək və müasir Türkiyə türkcəsinə çevrilərək, Ənvər Yaşarbaş tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir. Belə ki, kitab tam şəkildə əlimizdə olmadığı üçün, onun dəqiq nə vaxt çap olunduğunu söyləyə bilmirik. Sadəcə olaraq onu deyə bilərik ki, Ənvər Yaşarbaş Cəfər Təyyar Əhməd bin Salimin hicri tarixlə 1305-ci ildə İstanbulda yazdığı ön sözü sadələşdirmiş və özü də ona 6 ocaq 2010-cu ildə Muğlada yerləşən Gündoğar qəsəbəsində ön söz yazmışdır. İnternet səhifəsindən aldığımız məlumata görə, bizcə bu əsər 2013-cü ildə çap olunmuşdur. Eyni zamanda, sadələşdirilmiş mətnin içində Cəfər Təyyarın ön sözü və ön sözün yazılma tarixi də qeyd edildiyinə görə, bizcə, bu əsər “Zübdeyi-Gülüstan” adı ilə 1306-cı ildə İstanbulda mətbəeyi-Amirədə şərhrlər kənardə olmaqla 355+1 səhifə şəklində ikinci çapın ikinci təkrar nəşri kimi çap olunmuş əsərin ön sözüdür. Beləliklə, bu çapın ön sözü ilə, daha doğrusu, Ənvər Yaşarbaşın sadələşdirdiyi ön sözlə əlimizdə olan “Rəhbəri-Gülüstan” əsərinin ön sözünün məzmun yaxınlığını güman etdiyimiz üçün bir qədər yuxarıda “Rəhbəri-Gülüstan” əsərinin ön sözünü təqdim etdiyimiz kimi, Cəfər Təyyarın hicri 1305-cı ildə “Zübdeyi-Gülüstan” əsərinə yazdığı və Ənvər Yaşarbaşın sadələşdirdiyi ön sözü də burada diqqətə çatdırmğı lazım bilirik. Çünki, bizcə, Ənvər Yaşarbaş sadələşdirdiyi ön sözdə “Rəhbəri-Gülüstan”ın ön sözündən də istifadə etmişdir: “Hamd; sayısız bol nimetlerini, yarattığı insan vücutlarının üzerlerine nurlar saçarak dağıtan Hz. Allah'a olsun. İnsan bedeni önce zulmetle kaplıydı, nuruyla ıslandırdı. Akılyoktu, akıl verdi. Akılın korunması, çalışması ve anlaması için feraseti bahşetti.

Sanatında çok yüce olan Allah (cc) ki, yarattığı kullarına bun-lan verirken de başlarına kalkmadı. Meccanen yarattı.

Hz. Âdem'in uzuvlarının yaratılışı, anlatılıp izah edilirken, anlama yeteneğinin kapılarını açanın da O' olduğu gerçektir.

Vücut iklimi ve beşerin vücudu, uzuvlan, nurların mührüyle saçıldı. Vücut denen varlık edep nurlarıyla parlamaya başladı.

Alemlere rahmet gönderilecek olan Nur-u Muhammedi de o zaman yaratıldı ve Hz. Âdem'in alınına konuldu.

Nefesleri ve ufuklan aydınlatan Efendimiz'in (sav) mübarek nuru, edebin ve terbiyenin merkez dairesi, doğruların hâkim olduğu, güzel söz söyleme sanatının kaynağı ve esası, bütün ilimlerin ve fennin şöhet bulmuş olduğu şehir Medine'ye girecektir. Sonunda orada karar kılacaklardır.

Orada bulunan, O'nun âl ve ashabına, O'na tabi olanlara, O'nu misafir edenlere, O'na layık olanlara, her biri mis kokulu edep nurlarından ibaret faydalı ilimler ile uğraşan, en son doğru din İslam'm yolunda çalışanlara selam olsun. Hepsi Hakk için çalışmışlardır. Hakk (cc) onlardan razı olsun. Bizleri sevdiklerine bağışlasın. Yaşadığa şu zamanda (Hicri: 1308) veli nimetimiz olan, İlim ve irfanın şafaklarımızı aydınlatmasını sağlayan bütün cihanda ki hükümdarların övüncü olan kişi Sultan Abdülhamid Han'dır.

Âlem'in sahibi Hz. Allah'ın (cc) rahmeti üzerine olsun. Ömrünü uzun etsin. Şefkatini artırsın. Kuran-ı Azimüşşan'daki 7 ayete hakkıyla tabi kılsın ve kılanlardan olsun.

Sultan Abdülhamit Han Hazretleri saltanatları sırasında, bütün dünyanın Osmanlı'ya zarar vermeye çalıştığı esnada, o ülke genelinde yazarların, âlimlerin çalışmalarına destek olmuş ve on-lan teşvik etmişlerdir.

Bu lütuflara ve teşviklere dayanarak Allah'm (cc) yardımı ve izniyle çalışmaya yöneldim. İlim sermayesi az olan bu fakir Hz. Allah'm (cc) ziyadesiyle güzel yardımları sonucu vatan evlatlarına elimden geldiği kadar hizmet edebilme maksadıyları ariflerden Şeyh Sadî'nin "Gülüstan" kitabı üzerinde gücümün yettiği nispette çalışıp, çalışmalarımı derleyip, topladım. Tertip ettiğim şerhi bundan dokuz sene önce "*Zivade-i Gülüstan*" adı

aranda basmaya və çoğalttım. Bu sefer fəzilet sahibi zümrelərdən və bəzi ulvi kişilərdən, yaptığım şərhin Farsçanın öyrətilməsinə və öyrənilməsinə çox güclü yardıma olduğunu söylədilər. Dil və yazım yönündən təqdir ettilər.

Şeyh Sadi Şirazi'nin bu nəfis əsərinin daha tafsilatlı *bir* surətte şərh və təfsir edilməsini istədilər.

Fazlasıyla geniş və artmış, açıqlamalı tərzdə başqa bir şərh yazmamı təsəvvü və təvsiyə ettilər.

Geniş kapsamlı olan bu kıymətli əsərin toparlanıp, tərtibində əcizane gücümün və bilgi qüvvətimin yetərli olub, olmadı düşüncəsiylə uğraşarkən, hatalarımın hoş görülməsi kənaətiylə çalışmayı sürdürdüm.

Əminliyi olan şəxslər və xüsusilə Atlama taşı Məktəbi Rüşdiyyəsi Böyük və yetki muallimi Abdülfəttah kərdəşimizin yardımları və bilgiləriylə vaki təşviqə katılmaları və Hz. Allah'ın (cc) yardımıyla bu dəfəki şərhimizi təvsiyə edilən şəkildə tənzim edip işlətməyə və "*Rehber-i Gülistan*" adıyla isimləndirərək, vətən vətənlərinin görüşlərinə arz etdim.

"O Allah ki, (cc) həyir yoluna kapı açan kullarını bəşəriyyətə ulaştırır. O ne güzel vekildir. O ne güzel Mevladır. Kullarına doğru yolu göstərindir."

Bəlkilə, hicri tarixlə 1308, miladi tarixlə 1890-cı ildə Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim adlı şəxsin tərcüməsində İstanbulda çap olunan "Rəhbəri-Gülistan" əsərinin həşiyəsində yer tutan əsərlərdən biri də Əbdürrəhman Cəminin "Risaleyi-əruz" əsərinin Osmanlıcaya tərcüməsidir.

Şərq filologiya elmi-nəzəri və bədii fikrində tərcümənin tarixi olduqca qədim və zəngindir. Lakin qeyd edək ki, müasir ədəbiyyatşünaslar orta əsrlər tərcümə tarixini öyrənsələr də, daha çox bədii tərcümə tarixinə diqqət yetirmiş, orta əsrlərdə edilən elmi əsərlərin tərcümə tarixlərini bir o qədər də dərinlən araşdırmamışlar. Amma orta əsrlər tərcümə tarixində istər bədii və istərsə də elmi əsərlərə yanaşma prinsipi təqribən eyni olduğu üçün, bizcə, araşdırıcıların orta əsrlər bədii tərcümə tarixinə olan münasibətlərini təqribən bu və ya digər şəkildə elmi əsərlərin tərcümə tarixinə də aid etmək olar. Bu mənada, "Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti" adlı kitabın müəllifi, görkəmli ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Möhsün Nağısoylu türk tərcümə tarixindən danışarkən, türk ədəbiyyatşünaslığında türk tərcümə tarixi haqqında olan fikirləri və türk ədəbiyyatşünası Ağah Sirri Ləvəndin fikirlərini ümumiləşdirərək, yazır: "Ləvənd... ümumiyyətlə, orta yüzillərdə türkcəyə edilmiş tərcümələrin dörd növü olduğunu yazır: 1. Əslini pozmaq üçün kəlmə-kəlmə edilən tərcümələr. 2. Kəlmə-kəlmə olmamaqla birlikdə əslinə uyğun edilən tərcümələr. 3. Mövzu saxlanılmaqla sərbəst edilən tərcümələr. 4. Genişləndirilərək, edilən tərcümələr" (4.M.N.s.20). AMEA-nın müxbir üzvü, professor Möhsün Nağısoylu türk ədəbiyyatşünaslarının fikrini saf-çürük etdikdən sonra özü aşağıdakı elmi nəticəyə gəlir: "Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə nümunələri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, onlar növ, xarakter və xüsusiyyətcə həmin dövrdə başqa türk dillərinə edilmiş tərcümələrə tam uyğun gəlir. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq, klassik Azərbaycan tərcümələrini aşağıdakı üç növə ayırmaq olar: 1. Hərfi tərcümə. 2. Əslinə uyğun tərcümə. 3. Sərbəst-yaradıcı tərcümə" (4. M.N.s.21). Maraqlıdır ki, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Möhsün Nağısoylu da birinci növ tərcümədən, yəni hərfi tərcümədən danışarkən ona misal kimi Sədi Şirazin "Gülistan" əsərini nümunə göstərərək, bu növ tərcümənin xüsusiyyətlərini izah edir: "Daha qədim olan birinci növ tərcümə Azərbaycanda bilavasitə "Quran"ın sətirləri tərcüməsi ilə başlamışdır. Bu növ tərcümənin sonrakı davamı və inkişafı əsasən, Sədin "Gülistan" əsəri ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, bu məşhur nəsihətlər kitabından Azərbaycanda uzun müddət mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Çox güman ki, "Gülistan"ın türkcəyə sətirləri tərcümə ilə hazırlanmış ilkin nüsxələri hələ XIV yüzildə meydana çıxmışdır. Bununla belə,

onların ən qədim mövcud nümunələri XV-XVII yüzillərə aiddir... Hər iki mətnin müqayisəli təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu və bu kimi tərcümələr – hər iki dildə yazılmış mətni özündə birləşdirən əlyazmalar - əsasən, fars dilini öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur” (4.M.Nağısoylu .s 21-22). Qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən Osmanlı türkcəsinə edilən Sədi Şirazinin “Gülüstan” və Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi Gülüstan” əsərləri də hərfi tərcümə prinsipi ilə çevrilmiş və eyniz amanda, ilk növbədə, orta məktəblərdə fars dilinin öyrənilməsinə xidmət etmişdir.

Tərcümə tarixinin digər bir araşdırıcısı filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyev də tərcümə tarixindən danışarkən yazır: “Tərcümə Şərq ədəbiyyatında... özünəməxsus təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, müəyyən tarixi dövr və şəraitdə nəzirə, təfsir, şərh, təbdil, iqtibas və s. kimi ədəbi üslublar bütünlüklə tərcümə funksiyasında çıxış etməsələr də, müəyyən dərəcədə həmin funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin belə bir vəziyyət heç də bütün tərcümə tarixi boyunca deyil, müəyyən zaman kəsimində belə olmuş və tərcümə tədricən indiki anlamı ifadə edən məfhuma doğru uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Ona görə də tərcümə tarixi, xüsusilə orta əsrlər tərcümə abidələri araşdırılarkən müasir meyarlarla deyil, məhz tarixilik prinsipi nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir.

Çoxsaylı orta əsrlər bədii qaynaqları və müasir araşdırmalarla tanışlıq göstərir ki, təkcə klassik şərq, o cümlədən, Azərbaycan-türk ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında “tərcümə” sözü tarixi anlamda başqa bir dildə olan mətnin şərh, təfsir və izahını bildirmişdir... Həqiqətən də, həmin dövrdə tərcümə milli üslub və düşüncə kimi dərk edildiyindən, klassik Azərbaycan-türk abidələri çox vaxt başqa dildə olan əsərlərin təfsir-şərhindən... ibarət olurdu” (5.əmi s.6-7).

Beləliklə, tərcümə tarixi haqqında fikirlərini ümumiləşdirən Ataəmi Mirzəyev də orta əsrlər tərcümə tarixindən danışarkən onun iki növü olduğunu söyləyir: “Fikrimizcə, orta yüzilliklərin Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərini ənənəvi olaraq, iki qrupda birləşdirmək daha münasib olar: 1) Hərfi tərcümələr; 2) Sərbəst tərcümələr” (5.Ataəmi 19). Daha sonra Ataəmi Mirzəyev fikrini inkişaf etdirərək sərbəst tərcümələr haqqında yazır: “... Orta əsr tərcümə abidələrinin bir çox hallarda fərqli şəkildə adlandırıldığını nəzərə alaraq klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında sərbəst tərcümə prinsipi ilə çevrilmiş tərcümə əsərlərini bir neçə qrupa bölmək daha məqsədəuyğundur: əslinə uyğun tərcümələr; tərcümə-şərhlər; tərcümə-nəzirələr... Qənaətimizə görə, klassik Şərq ədəbiyyatında təfsir və şərhlərin geniş yer aldığını və bir çox hallarda tərcümənin təfsir və şərh yolu ilə edildiyini, eləcə də bir sıra sözlüklərdə “tərcümə” sözünün qarşılığı kimi onun müasir dilimizdəki anlayışından başqa “şərh” və “təfsir” anlamlarını bildirməsini də nəzərə alaraq, klassik ədəbiyyatımıza sərbəst tərcümə yolu ilə edilən əsərlərin bir qrupunu məhz tərcümə - şərh adlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik” (5.Ataəmi 20-21).

Beləliklə, yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirib deyə bilərik ki, gördüyümüz kimi, orta əsrlərdə tərcümələr daha çox təfsirlərlə, şərhlərlə müşayiət olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu tərcümə növləri, başqa sözlə desək, tərcüməyə bu mövqedən yanaşma, demək olar ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş, Sədinin “Gülüstan” əsəri və eyni zamanda, “Rəhbərə-Gülüstan” əsərinin haşiyələrində yer alan və bizim əsas tədqiqat obyektimiz olan Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsəri də məhz bu tərcümə üsulu ilə Təyyar Cəfər bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən Osmanlı türkcəsinə çevrilmişdir. Amma onu da qeyd edək ki, Təyyar Cəfər bin Əhməd Salim öz tərcüməsində hərfi tərcümə prinsipini əsas tutmaqla, tərcümə tarixindən bildiyimiz tərcümə şərh və tərcümə təfsir prinsiplərinə deyil, daha çox tərcümə məal prinsipinə üstünlük vermişdir. Beləliklə, lüğəvi mənası izah etmək, təfsir etmək, bir mətni bir dildən digərinə çevirmək, bir kəsin həyatını nəql etmək mənalarda anlaşılan tərcümə sözü ilə yanaşı təfsir sözünün mənalari izah etmək, bəyan etmək, ortaya çıxarmaq, kəlmə və sözdəki qapalılığı izah etmək deməkdir (6

s.483, 7 s.281). Terminoloji mənada isə təfsir sərf, nəhv və bəlağət kimi dil elmlərindən, əshabi-nüzul nasix-mənsux, mühkəm-mütəşəbih kimi Quran elmlərindən, hədis və tarix kimi rəvayət elmlərindən, məntiq və üsul kimi elmlərdən yararlanaraq, Quranın mənalарının açıqlanması və ondan hökm çıxarılmasını öyrədən elmə verilən termin kimi dəyərləndirilir (7 s.281). Şərhə gəldikdə isə bu söz şərh açma, yozma, bir əsərin məzmununu izah edərək aydınlaşdırma mənalарını daşıyır (8 s.782). Məal isə şərhədən və təfsirdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, məal sözünün hərfi mənası mənə, məfhum demək olduğu kimi (8 s.332), terminoloji baxımından da bu tərcümə növünün tərcümə şərh və tərcümə təfsirdən fərqi onun bir şeyin uzun-uzadı izahına getmədən, konkret olaraq, birbaşa mənasının, mahiyyətinin, məzmununun açılmasıdır. Bu mənada, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz” əsərini Osmanlı türkcəsinə çevirən Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim öz tərcüməsində orta məktəb uşaqlarına fars dilini və əruzı öyrətməyi qarşısına bir məqsəd kimi qoyduğu üçün hərfi tərcümə və tərcümə-məal prinsipini əsas götürmüşdür. Belə ki, bunu özü də açıq-aydın yazır: “(Bedanke ərbabi-sənəate-əruz benayi-usule-ovzani-şeyr ra bər se rukn nəhadeənd: səbəb, vətəd və fasilə. Səbəb bər do nov əst. Səbəbe- xəfi□f və an ləfzist muştəməl bər yek mutəhərrik və yek saken: çun kol və mol və səbəbe-səqil və an ləfzist muştəməl bər do mutəhərrik: çun kələ və kılə və hərfə- hayi ke dər əmsale in kələmat minevisənd bərayi bəyane hərəkəte maqəbl mibaşəd və betələffoz dər nəmi ayəd). (ب) (be) hərfə təkid (دان) (dan) danestən məsdərindən əmre hazırdir bil demək (كه) (ke) bəyaniyyə (ارباب) (ərbab) rəbb ləfzinin cəmi (صناعت) (sənəat) məsdər (عروض) (əruz) səbur vəznində şeyr kəndisinə ərz olunan mizane şeyre dinur ki, təfail və əfaildən ibarətdir. Zira əşar və əbyatın mövzun və namövzuni və zaid və naqisi və sahiih və fasidi mizane-muhərrirə ilə məlum olur.

Məlum ola ki, fənnə-əruzun muxtəre və müvəccidi imam Xəlil ibn Əhməd əl-Bəsridir. Meşarül ileyh Kəbei-Mukərrəmənin şəbikəsinə yapışub, ya Rəbb bana bir elm ehsan eylə ki, ol elm muqəddimən kimsəyə verilməmiş ola və bəd ma dəxi hər kəs bəndən əxz edələr diyu kəmale-ibtihal və zari ilə Cənab mənəndən niyazü tələb eylədikdə Cənab mənən dəxi anun dua və niyazını qəbul buyurub ona bu elmi ihsan buyurmuşdur. Sonra Bəsrəyə (زنده كشتي) (Zənde-Keşti) vasil olduqda ərkane əruzi tərkib və tərtib edub, kəmalı mürətibəyi rusux edərək ikmal eylədikdə əruzi bina edub, fuzəlayə ərz eylədiklərində cümləsi qəbul edub təhsin eyləmişlərdir.

(بناء) (binai) məsdər bunda tərkibdən ibarətdir. (اصول) (usul) ma yəbtəni əleyhiş-şeyən mənasına olan əslən cəmi burada əfail və təfaildən ibarətdir. (اوزان) (ovzan) vəznin cəmi (شعر) (şeyr) qəsdilə muxəyyəl qafiyəli kəlamı mövzunə deyirlər. Pəs qəsd bulunmadığı üçün ittifaqı olan ayət və əhadisi mövzunəyə şeyr ittılaq olunmaz. (بر) (bər) hərf (سه) (se) əsmae ədəddən üçün ismi. (ركن) (rukən) cuzv demək. (نهادهاند) (nəhadeənd) mazie nəqli cəm vəz eyləmişlər demək.) (سبب و وتد وفاصل) (səbəb və vətəd və fasilə) se rukndan bədəldir ki (١) (1) səbəb (٢) (2) vətəd (٣) (3) fasilədir. (سبب) (səbəb) mübtəda (بردونو عست) (bərdə novəst) xəbəri (سبب خفيف) (səbəbe xəfif) yeki səbəbe xəfif demək (آن) (an) səbəbe xəfifə işarətdir və mübtəda (لفظي) (ləfzi) ya vəhdət və xəbərdir. (ست) (sət) ədate xəbər (مشتمل) (müştəməl) muhit mənasına ismi fail və ləfzin sifətidir. (بر) (bər) istila (يك) (yek) əsmae ədəddən birin ismi (متحرك) (mutəhərrik) bunda sükun muqabildir. (ساكن) (sakin) mutəhərrik muqabili (چون) (çun) ədate təşbihə (كل مل) (kol mol) kaf və mim məzmun lamlər sakindir. (ثقیل) (səqil) xəfifin nəqizidir (كله) (kələ) kafın və lamin fəthələri və axırında hai rəsmiyyə ilə kaman və kərəz demək (كله) (kələ) kaf əcəmin kəsra və lamin fəthi ilə şikayət demək.

* məal* məlum ola ki, əshabe əruz ovzan şeyrin usuli binasını üç cüzv üzrə vəz etmişlərdir. (١) (1) səbəb (٢) (2) vətəd (٣) (3) fasilə. Əmma səbəb iki növdür (١)(1) səbəbe xəfifdir və o dəxi bir mutəhərrik və bir sakini müştəməl ləfzdir. (گل) (göl) və (مُل) (mül) kibi (٢) (2) səbəbe səqildir və olduğu iki mutəhərriki müştəməl bir ləfzdir (كله) (kələ) və

(کله)(kələ) və (kilə) kibi və ha hərfini ki bu məqvlə kələmatə yazarlar ma qablinin hərəkəsini bəyan üçündür tələffüzə gəlməz demək” (1, s.346-347).

Beləliklə, əsərdən nümunə gətirdiyimiz parçadan da gördüyümüz kimi, Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim öz tərcüməsini tərcümə-məal adlandırırsa da, bizzə, o, öz tərcüməsində tərcümə təfsir və tərcümə şərh prinsiplərindən də istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat :

1. Təyyar “Rəhbərə-Gülüstan”. – İstanbul,1308.
2. Kadriye Yılmaz Orak, Abolfazl Moradi. Türk eğitim kurumlarında farscanın öğretilmesinde Sadi. Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic/ Volume 9/3 Winter 2014/p/1653-1670. Ankara-Turkey.
3. Oğuz Ergene. Sıbicabının Gülistan çevirisi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve edebiyatı bölümü. Prof. Dr. Mine Mengi adına Türkoloji sempozyumu (20-22 ekim 2011) bildirileri. – Adana, 2012. – S. 633-648.
4. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti.- Bakı : Elm, 2000. - 264 s.
5. Mirzəyev A. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. – Bakı : Avropa nəşriyyatı, 2009. - 170 s.
6. Terceme İslam Ansiklopedisi.
7. Tefsir. İslam Ansiklopedisi.
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). – Bakı : Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967.

Эльнура Бабаева

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА «РИСАЛЕИ - АРУЗ»

Резюме

Статья посвящена научным исследованиям перевода известного произведения Абдуррахмана Джами «Рисалеи-аруз». В результате этих исследований становится, очевидно, что автором перевода, является Джафар Тайар. Перевод этого произведения был напечатан на полях известного труда «Гюлюстан», который был издан в 1308 году в Стамбуле. Это произведение с самого начала привлекало внимание ученых. Впоследствии оно использовалось, как учебное пособие для изучения аруза и персидского языка.

Elnure Babayeva

OVERVIEW OF THE HISTORY OF TRANSLATION OF “RİSALEI – ARUZ”

Summary

The article is devoted to research works of translation of Abdurrahman Jami “Risalei- aruz” into Turkish. As a result it becomes clear, that the author of this translation is Jafar Tayar. This translation was published in to the work “Gulustan” of Sadi Shirazi. Gulustan was published in 1308 year in Istanbul. This work from the beginning has attracted the attention of the scientists and has become a textbook. It help to study Persian language and aruz.